

Патрональна демократія в Україні та російське вторгнення Російсько-українська війна

Том перший

під редакцією
Балінта Мадловіча
Балінта Мадяра

*Переклад хронології, передмови та
окремих статей (Мадяр і Мадловіч,
Фединець) Олександра Тирона.*

*У інших випадках переклад
авторський.*

Academic Studies Press

Ця книжка поширюється на умовах ліцензії CC-BY-NC.
Ознайомитися з ліцензією: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Балінт Мадяр, Балінт Мадловіч

Патрональна демократія в Україні та російське вторгнення. Російсько-українська війна. Том перший / частковий пер. з англ. **Олександр Тирон**. — Бостон: Academic Studies Press, 2024. — кількість сторінок с. 487

Український переклад у вільному доступі став можливий завдяки фінансовій підтримці **Open Society Foundation** (Нью Йорк) і **CEU Democracy Institute** (Будапешт).

*Перекладено за виданням: **Bálint Magyar, Bálint Madlovics, ed. Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion The Russia-Ukraine War, Volume One** (Budapest: CEU Press, 2023; ISBN 978 963 386 663 4)*

Відповідальний редактор **Олександр Тирон**. Редактор **Євген Радько**. Коректорка **Оксана Расулова**. Верстальниця **Лідія Кравченко**. Дизайнерка обкладинки **Вікторія Орешко**.
Відповідальна за випуск **Марія Шувалова**.

Усі права застережено. All rights reserved.

© 2024 by Bálint Magyar, Bálint Madlovics

© Тирон, пер. з англ., 2024

© Academic Studies Press, ліцензія вільного доступу Creative Commons AttributionNonCommercial licence, 2024

ISBN 979 8 8871 9430 1 (pdf)

ISBN 979 8 8871 9431 8 (epub)

Видано Academic Studies Press
1577 Beacon Street, Brookline, MA 02446, USA
press@academicstudiespress.com
www.academicstudiespress.com

Електронна версія цієї публікації поширюється на умовах ліцензії CC-BY-NC. Ознайомитися з ліцензією: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>. Крім випадків, передбачених ліцензією, книга або її частини не можуть бути відтворені будь-яким електронним або неелектронними засобами без дозволу видавця.

This book is subject to a CC-BY-NC license. To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

This book is subject to a CC-BY-NC license.

To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Зміст

Хронологія основних подій історії України (1991–2023)	5
ГЕНРІ Е. ГЕЙЛ: Передмова	13
I. Патрональна демократія в Україні: актори, процеси та соціальне коріння	17
БАЛІНТ МАДЛОВІЧ, БАЛІНТ МАДЯР: Режимні цикли України та російське вторгнення	18
ВОЛОДИМИР ДУБРОВСЬКИЙ: Патроналізм і соціальний порядок обмеженого доступу: випадок України	67
ОКСАНА ГУС: Тягість і зміна суспільного договору в Україні: приклад антикорупційної політики	105
ОЛЕКСАНДР ФІСУН, УЛЯНА МОВЧАН: Режимні цикли та неопатримоніалізм в Україні	130
МИХАЙЛО МІНАКОВ: Війна, деолігархізація та можливість розвитку України поза патрональною політикою	150
II. Олігархічні структури та війна: шанс для антипатрональної трансформації?	173
ІГОР БУРАКОВСЬКИЙ, СТАНІСЛАВ ЮХИМЕНКО: Українські олігархи: війна як виклик	174
ДМИТРО ТУЖАНСЬКИЙ: Енергетичний суверенітет України під час війни: Росія втратила вплив, а олігархи — ні	196
ВОЛОДИМИР ДУБРОВСЬКИЙ: Основні рушійні сили депатроналізації в Україні: роль українського бізнесу	220
ГЛОБАЛЬНА ІНІЦІАТИВА ПРОТИДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИЙ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ (GI-ТОС): Кримінальна екосистема України та війна: українська організована злочинність 2022 року	265

III. Українське суспільство: антипатрональні зміни в ідентичності й активізм	291
<i>Євген Головаха, Катерина Іващенко-Стадник, Оксана Міхеєва, Вікторія Середа: Від патрональності до громадянської належності: динаміка змін національно-громадянської ідентичності в Україні</i>	292
<i>Чілла Фединець: Український цивільний волонтерський рух в умовах російсько-української війни</i>	326
<i>Денис Брильов, Тетяна Калениченко: Релігійний ландшафт України: між репресіями та плюралізмом</i>	346
<i>Олександра Койдель, Київська Школа Економіки: Трансформація патрональної демократії «знизу-вгору»: дві логіки врядування на місцевому рівні в Україні</i>	365
Примітки	383

Український цивільний волонтерський рух в умовах російсько- української війни

Чілла Фединець

1. Концепція «тотальної оборони»

П'ятнадцятого листопада 2022 року Спілка стрільців Литви й Університет Вітаутаса Магнуса організували Конференцію національної безпеки Литви «Універсальність державної оборони», на якій вивчали досвід «тотальної оборони» в Україні.⁸⁷⁰ Голова Спілки, полковник Альбертас Дапкус, в інтерв'ю Національному інформаційному агентству України «Укрінформ» пояснив безпосередній вплив українського досвіду на концепцію «тотальної оборони», заявивши, що «захищатися мають усі, а не лише збройні сили».⁸⁷¹

Концепцію «тотальної оборони» з акцентом на військових компонентах використовували переважно позаблокові держави в епоху холодної війни;⁸⁷² ця концепція базувалася на досвіді Норвегії під час Другої світової війни, коли всі ресурси громадянського суспільства передали під командування збройних сил.⁸⁷³ Закінчення холодної війни призвело до розпаду біполярного світового порядку та зниження рівня мілітаризації, що зменшило важливість «тотальної оборони».⁸⁷⁴ Наприклад, Австрія, Швейцарія та Швеція змістили фокус на міжнародну безпеку. Фінляндія зберегла рівень мілітаризації, адже довгий кордон із Росією зумовлював можливість військового конфлікту. Колишня держава Югославія «як багатонаціональна країна становить яскравий приклад того, що соціальна згуртованість — це безумовна передумова, щоб тотальна або всеосяжна оборона була ефективною й не перетворилася на загрозу для самого суспільства».⁸⁷⁵

У ХХІ столітті ми вступили в епоху гібридної війни. На глобальне безпекове середовище найбільше вплинули зокрема терористичні атаки 11 вересня 2001 року по центру економіки та влади США, Арабська весна на Близькому Сході та Північній Африці, п'ятиденна російсько-грузинська війна 2008 року та агресія, що почалася з окупації українського Криму Російською Федерацією у 2014 році.⁸⁷⁶ Російська агресія проти України ініціювала всебічну дискусію не лише про спроможність збройних сил, але й про стійкість суспільства та готовність цивільного населення протистояти звичайному військовому конфлікту.⁸⁷⁷ Заява Варшавського саміту НАТО у липні 2016 року чітко показала, що лише тісно скоординовані зусилля між цивільними та військовими забезпечують ефективну стійкість.⁸⁷⁸ Згідно з пунктом 73 Заяви, «Громадянська готовність — це основний фактор, що зумовлює стійкість країн НАТО, і критично важливий інструмент для забезпечення колективної оборони Альянсу [...] Ми вдосконалюватимемо громадянську готовність, виконуючи базові вимоги НАТО щодо забезпечення стійкості держав, у яких зроблено наголос на безперервному функціонуванні органів державного управління, безперебійній роботі найважливіших служб, безпеці критично важливих об'єктів цивільної інфраструктури й підтримці збройних сил за допомогою цивільних засобів».⁸⁷⁹

За словами Ганни Шелест,

Київ поклав міжсуспільний опір в основу своєї національної оборони, об'єднавши всі військові та силові відомства під єдине командування, за підтримки цивільного населення. З 2014 року країна трансформувала збройні сили, модернізувавши логістику та комунікації, розширивши можливості офіцерів середньої ланки; створила мережу резервістів; ужила заходів, щоб забезпечити більшу стійкість українського суспільства до кризових ситуацій. Цей підхід ґрунтується як на застосуванні найкращих практик НАТО, так і на унікальному русі волонтерів, які збирають кошти на підтримку військових зусиль, об'єднуючи оборону й заходи з підвищення національної стійкості в єдину систему.

Це «третій шлях» між моделлю «тотальної оборони» Швеції, Фінляндії, Швейцарії та Сінгапуру, яка об'єднує військових і цивільних суб'єктів у межах загальносупільного підходу до безпеки, і сильно ієрархізованою моделлю США, Росії й Китаю, де ухвалення рішень централізоване в руках політичного керівництва. Підхід «тотальної оборони» зосереджений на обороні та стримуванні, тоді як підхід України також надає пріоритет стійкості, включно зі всебічною, але гнучкою координацією різноманітних сил в уряді та за його межами.⁸⁸⁰

Російсько-українська війна триває з лютого 2014 року, почавшись після Революції Гідності в Україні (Євромайдану), хвилі протестних виступів громадян України, наслідком яких стали кардинальні політичні та суспільні зміни і глибше формування нової політичної ідентичності. Революція Гідності також знаменує собою народження нового громадянського волонтерського руху в Україні. Далі розглянемо чотири етапи розвитку цього руху (Таблиця 1). Перший етап характеризується домінуванням держави (1992–2013 роки) та створенням базового законодавства про громадянське суспільство. Другий — підйом громадської активності в період Революції Гідності. Третій етап починається в лютому-березні 2014 року з окупації Криму Російською Федерацією, а також охоплює початок і розгортання активних бойових дій у Луганській і Донецькій областях України (за офіційною термінологією, яку використовують український уряд, іноземні інституції та ЗМІ, протидія незаконним російським та проросійським збройним формуванням у цьому регіоні з 14 квітня 2014 року називалася «Анти-терористична операція — АТО», а з 30 квітня 2018 року — «Операція об'єднаних сил — ООС»). Цей період уже знаменує перехід до тотальної оборони, коли держава «наздоганяє» і значною мірою замінює діяльність громадського волонтерського руху. Якщо зародження руху під час Євромайдану означало соціальну мобілізацію після попереднього значного ступеня іммобільності, то ця фаза тотальної оборони передбачала елементи як мобілізації, так і кооптації з боку держави й олігархічних акторів.⁸⁸¹ Четверта фаза почалася 24 лютого 2022 року з повномасштабним вторгненням Росії. У цей період можемо спостерігати активний волонтерський рух поряд з офіційною державною мобілізацією, коли держава та суспільство співпрацюють у героїчних зусиллях протистояти російській агресії.

Таблиця 1. Етапи розвитку громадського волонтерського руху в Україні (1991–2022 роки)

Етап	Головна політична подія	Громадянський волонтерський рух...		
		активність	динаміка	
Домінування держави (1992–2013)	набуття (відновлення) незалежності	неполітична	імобільність (формальна)	
Політична активізація (2014)	Революція Гідності (Євромайдан)	політична	мобілізація (неформальна)	
Тотальна оборона	державне «наздоганяння» (2014–2022)	окупація Криму, війна на Донбасі (АТО, ООС)	гуманітарна + військова (замінює державу)	мобілізація + кооптація (напівформальна)
	мобілізація держави (2022–)	повномасштабне вторгнення Росії в Україну	військова + гуманітарна (державна допомога)	співпраця (формальна)

2. Етап «домінування держави» (1992–2013 роки) та створення громадського волонтерського руху під час Євромайдану (2013–2014 роки)

2.1. Поняття волонтерства в Україні

У глобальній перспективі вважають, що волонтерський рух почався 1859 року, коли швейцарський підприємець і громадський діяч Жан-Анрі Дюнан, вражений жахливими наслідками битви при Сольферіно, ініціював створення Міжнародного комітету Червоного Хреста. Пізніше Дюнан став першим лауреатом Нобелівської премії миру.

У незалежній Україні початком волонтерства вважають 1992 рік, коли створили телефонну службу «Телефон довіри». У перші роки незалежності також з'явилися ефективні напрямки волонтерства під егідою релігійних організацій. Законодавча база громадянської активності в Україні передбачає, що волонтерами можуть бути громадяни України, іноземці й особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Люди віком від 14 до 18 років можуть волонтерити за згодою піклувальника, з обмеженнями щодо надання волонтерської допомоги військовим формуванням, правоохоронним органам і закладам охорони здоров'я. Основними законодавчими актами, що регулюють волонтерський рух в Україні (з низкою змін з моменту їх прийняття),⁸⁸² є:

- Закон України № 3236-VI від 2011 року «Про волонтерську діяльність». Уперше на законодавчому рівні визначає поняття «волонтерська діяльність», «волонтерська допомога», «волонтерська організація», «волонтер», «отримувач волонтерської допомоги». Відповідно до Закону, «волонтерська діяльність — це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги (безоплатних робіт та послуг)». Перелік напрямів волонтерської діяльності не вичерпний, а тому допускаються й інші види, не заборонені законом. Волонтерські організації виконують освітні, інформаційні, економічні, захисні й організаційні функції. Держава дозволяє діяльність індивідуальних волонтерів.⁸⁸³
- Закон України № 4572-VI від 2012 року «Про громадські об'єднання». Згідно із законом, «громадське об'єднання — добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів». Це поняття також охоплює об'єднання волонтерів.⁸⁸⁴
- Закон України № 5073-VI від 2012 року «Про благодійну діяльність та благодійні організації». Згідно з преамбулою цей закон «визначає загальні засади благодійної діяльності в Україні, забезпечує правове регулювання відносин у суспільстві, спрямованих на розвиток благодійної діяльності, утвердження гуманізму і милосердя, забезпечує сприятливі умови для утворення і діяльності благодійних організацій».⁸⁸⁵

Протягом тривалого часу громадянське суспільство в Україні було формальним, і в ньому домінували державні ініціативи «зверху-вниз». У 2012 році при президентові України створили Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства, до складу якої, крім посадовців адміністрації президента, органів виконавчої влади та народних депутатів, увійшли також представники низки інститутів громадянського суспільства, які виступали за посилення державної політики у відповідних сферах. Координаційна рада ухвалила нову Національну стратегію, а також регіональні програми сприяння розвитку громадянського суспільства, закони про громадські об'єднання, благодійництво та благодійні організації. Стратегія 2012 року містила перелік стратегічних завдань, але лише деякі з них реально виконали. Щороку на її основі розробляли план заходів, але вони фактично дублювали завдання попереднього плану. Після Революції Гідності нові плани дій у межах Стратегії 2012 року не ухвалювали. У 2015 році Координаційну раду лікві-

дували, а для розроблення нового стратегічного документа залучили представників інститутів громадянського суспільства, частина з яких належала до складу ліквідованої Координаційної ради. Нову Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки⁸⁸⁶ затвердив президент України в лютому 2016 року. Серед основних недоліків Стратегії 2016 року — недосконале формулювання стратегічних цілей і брак індикаторів для моніторингу й оцінювання результатів реалізації Стратегії, що ускладнювало оцінювання безпосереднього впливу виконання річних планів. У листопаді 2016 року президент України відновив діяльність Координаційної ради. Понад 60% складу Координаційної ради становили представники інститутів громадянського суспільства, тоді як у складі Координаційної ради 2012 року їхня кількість сягала лише 40%.⁸⁸⁷ Однак усі ці зміни майже не вплинули на два базові елементи розвитку громадянського суспільства: наявність активної позиції населення та високий рівень довіри до інститутів громадянського суспільства.

Тому не дивно, що загалом волонтерський рух в Україні розвивався досить повільно до 2014 року.⁸⁸⁸ У 2013 році у Всесвітньому індексі благодійності, який оцінює понад 140 країн світу, Україна посідала лише 102 місце.⁸⁸⁹ Однак 2020 року країна піднялася на 20-те місце.⁸⁹⁰ З 2016 до 2020 року Україна належала до десяти країн, які продемонстрували найбільше зростання загального індексу.⁸⁹¹

2.2. Пробудження громадянської активності, політична активізація волонтерського руху під час Євромайдану та російські фальшиві неурядові організації

Перший потужний сплеск волонтерської активності в Україні стався під час чемпіонату Європи з футболу 2012 року. За даними оргкомітету «ЄВРО–2012 Україна», отримали майже 24 тисячі заявок від охочих заповнити майже п'ять із половиною тисяч потрібних волонтерських позицій УЄФА, причому приблизно 90% заявок надіслали з України та Польщі. Під час Євромайдану кількість громадян України, залучених до добровільної та волонтерської діяльності, значно зросла.⁸⁹² Як показали події Євромайдану 2013–2014 років, розвиток громадянського суспільства перейшов на новий, якісно вищий рівень не завдяки участі держави в цьому процесі, а значною мірою всупереч їй. Саме протистояння між суспільством і державою стало каталізатором швидкого виникнення та поширення явищ, типові риси яких

були ознаками становлення системно нових реалій в українському суспільстві.⁸⁹³ Рівень самоорганізації населення, який виник від початку протестів Євромайдану, а також процеси, які почали масово й активно відбуватися в середовищі громадянського суспільства, можна ідентифікувати як народження громадянського суспільства в сучасній Україні.⁸⁹⁴

В Україні громадянське суспільство успішно усунуло колишнього президента Віктора Януковича після Революції Гідності, продемонструвавши, що відкрите й інклюзивне суспільство, більш інтегроване з європейськими сусідами, краще, ніж дальше підпорядкування Росії. Цілі Росії, однак, полягають у просуванні «російської моделі», прагненні зменшити вплив Сполучених Штатів і знову стати «цивілізаційним гравітаційним ядром»⁸⁹⁵ для регіону. Володимир Путін націоналізував російське громадянське суспільство, частину якого використали для протидії Революції Гідності, підтримки окупації та анексії Криму, підриву суверенітету й нагнітання соціальної напруженості в усій Україні. За межами країн колишнього Радянського Союзу Росія підтримує приблизно 150 організованих державою неурядових організацій (фальшивих НУО), щоб впливати на політиків, політичну еліту та молодь. За словами дослідника-міжнародника Джошуа П. Малфорда,

порівняно із західними лобістськими організаціями, які покладаються на силу своїх аргументів, росіяни вважають гроші за найвпливовіший інструмент переконання.⁸⁹⁶

Головна зовнішньополітична мета Росії щодо сусідніх країн — розширення так званого «русского мира» та Євразійського союзу. Використання Кремлем «євразійських» ідей пов'язане з поняттям «русского мира», яке з 2012 року стало частиною його зовнішньополітичного імперативу, що ґрунтується на російській мові та культурі, спільній історії та спадщині (від Київської Русі до Радянського Союзу), православ'ї та консервативних цінностях, а також на економічній інтеграції через Євразійський економічний союз. Кремль вважав лояльні групи корисними для посилення проурядових меседжів у публічному просторі. Ці групи російська держава почала організовувати з 2005 року, і зараз є приблизно 150 таких фальшивих НУО, афілійованих із Міністерством закордонних справ РФ. У Криму й на Донбасі були свої «спін-доктори», які забезпечували ідеологію, а також людські та фінансові ресурси. Джон Лаф з колегами дійшов висновку, що, хоч московські меседжі мають потужну підтримку адміністративного ресурсу Москви, вони «не відбивають інтересів цільового населення», адже «лише 11% російсько-

мовних українців асоціюють себе з російською культурною традицією».⁸⁹⁷ За словами Тетяни Журженко:

Більшість зробила вибір на користь української держави [...] Однак були й ті, хто симпатизував — і досі симпатизує — сепаратистам і Росії. [...] Одне з важких питань, з яким ми зіткнемося після війни, — як знову жити разом в одній державі.⁸⁹⁸

З 5 по 14 лютого 2014 року Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва здійснив експертне опитування представників неурядових організацій України на тему «Майдан і громадянське суспільство». Серед позитивних впливів Євромайдану на громадянське суспільство експерти зазначили активізацію громадянської активності, вироблення навичок і технологій самоорганізації, примноження «соціального капіталу», демонстрацію людям їхньої сили та можливостей, готовність громадян жертвувати кошти на те, що вони вважають за важливе.⁸⁹⁹

Ці громадянські практики призвели до значних суспільних змін і визнання важливості волонтерства, зміцнивши принципи відповідальності та важливості активної безпосередньої участі в трансформаційних змінах, що відбуваються в суспільстві. Майже одночасно з організацією акцій масової громадянської непокори почав формуватися рух «небайдужих громадян», який мав на меті, крім безпосередньої участі в масових акціях протесту, прямо підтримувати Євромайдан у забезпеченні матеріальних потреб — харчовими продуктами, медикаментами, засобами гігієни, теплим одягом тощо. У цьому контексті доречно говорити про волонтерство як таке, що виникло з активістського протесту. Зв'язки, які швидко встановлювали та налагоджували в перші тижні та місяці, пройшли випробування на надійність у кризових ситуаціях, а згодом переросли у тривалу співпрацю.⁹⁰⁰ У цей період характерною особливістю розвитку волонтерського руху стало залучення соціальних мереж до підтримки та поширення громадських ініціатив, які функціонували переважно у форматі «неформальних волонтерських груп».⁹⁰¹

Світові гуманітарні практики, які традиційно асоціюють із волонтерством, передбачають безоплатну участь добровольців у виконанні конкретних завдань, що не потребують повного відриву активіста від своєї роботи — за винятком екстраординарних ситуацій, наприклад ліквідації наслідків стихійних лих. Сучасний український варіант волонтерства, за висловом деяких його представників часів війни, існує у форматі «24/7».⁹⁰²

Визначити реальну кількість учасників українського волонтерського руху видається неможливим через його постійне поповнення, небажання афішувати діяльність і напівлегальний характер деяких волонтерських організацій. За даними на березень 2015 року, у єдиному реєстрі Міністерства соціальної політики України були зареєстровані 132 волонтерські організації. Однак у травні 2015 року Давид Арахамія, засновник волонтерської платформи *People's Project* і координатор Ради волонтерів при Міністерстві оборони України, дав таку оцінку:

Зібрати статистику було дуже складно, але враховуючи дані ЗМІ, реєстрів Мінсоцполітики, а також інформацію подану Державними облдержадміністраціями, я нарахував 14,5 тисяч волонтерів, які професійно й постійно займаються цією діяльністю, і більш ніж 2,5 тисяч організацій (дані мобільних операторів, Приватбанку та інші джерела). Також понад 1,5 мн українців хоча б один раз допомагали армії.⁹⁰³

Опитування громадської думки, здійснене Фондом Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 12 по 14 вересня 2014 року, показало, що 32,5% українців уже перераховували кошти на рахунки української армії в період з травня по вересень, 23% користувалися допомогою благодійних фондів і волонтерських організацій, щоб передати кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції, 9% брали участь в акціях у магазинах, купуючи товари зі списків необхідних армії й передаючи їх волонтерам, 7% особисто допомагали переселенцям речами та грошима, 3% займалися волонтерством.⁹⁰⁴

3. Початок тотальної оборони: період війни на Донбасі з державою, яка «наздоганяє» (2014–2022 роки)

3.1. Недієздатність держави й активність волонтерського руху

Перші втрати у війні стали справжнім шоком. Стала очевидною неготовність державних структур ефективно реагувати на виклики та діяти в екстремальних умовах. Громадянське суспільство під час цих подій продемонструвало

дивовижну здатність до мобілізації та взяло на себе найгостріші проблеми, зокрема надання допомоги. Як пише Леонід Ільчук, українська армія

залишалася майже небоєздатною, погано оснащеною з усіх точок зору. Це добре розуміла Росія, яка окупувала Крим без «жодного пострілу». Саме тому в реаліях соціальної нестабільності в українському суспільстві потреба у волонтерстві загострилася. Щоб її розв'язати, зусиль і фінансових вкладень держави виявилось недостатньо, тому держава та її організації потребують допомоги населення, готового безоплатно працювати. Так сталося і в Україні, коли добровольчі батальйони та волонтерські організації увійшли до складу Національної гвардії України, захищаючи державу від російської агресії разом зі Збройними силами України.⁹⁰⁵

Саме такі гнучкі форми волонтерської діяльності на практиці найпродуктивніше обходили бюрократичні процедури.⁹⁰⁶ Проблема фактичної відсутності достатнього забезпечення армії найнеобхіднішим (одягом, харчовими продуктами тощо) вивела діяльність волонтерських активістів за межі допомоги «своїм хлопцям-знайомим» до всебічного сприяння Збройними силами України, Національній гвардії, добровольчим батальйонам та іншим структурам.⁹⁰⁷

На думку Горєлова та Корнієвського,

Зростання активності волонтерського руху було обумовлене двома основними факторами: внутрішньо-політичною кризою, що призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, браку ресурсних можливостей, та зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої функції та забезпеченням основних потреб громадян.⁹⁰⁸

З початком антитерористичної операції на сході України на перший план вийшли «армійські волонтери», яких у народі називали «воїнами добра».⁹⁰⁹

Характерною особливістю розвитку волонтерського руху стало залучення соціальних мереж до підтримки та поширення громадських ініціатив. Інформаційні технології сприяли створенню нової якості комунікації між однодумцями та прискорили терміни, потрібні для доведення волонтерських

проектів до рівня їхньої практичної реалізації.⁹¹⁰ У надзвичайних ситуаціях, зокрема військових конфліктах, соціальні мережі набувають інфраструктурних характеристик, а цифрова спільнота виявляє колективну волю.⁹¹¹

Волонтерському руху довелося «втрутитися» й зробити те, що не могла зробити держава через слабку виробничу базу, брак достатніх ресурсів, неорганізованість для своєчасного забезпечення цими ресурсами, брак достатньої підтримки. За таких умов ентузіазм і творчий підхід волонтерів вражав. У цей період можна виокремити різні види волонтерської роботи, наприклад:

- гуманітарну допомогу (нужденним цивільним, людям, які проживають на тимчасово окупованих територіях);
- у місцях переселення (переселенці, евакуація цивільних з прифронтової та прифронтової зони, допомога у придбанні та пошуку житла й роботи, соціальна адаптація);
- медичну та реабілітаційну допомогу, ремонтне волонтерство (відновлення військової техніки), правозахисний напрям (захист прав людей, які опинилися в складних життєвих ситуаціях);
- військове спорядження (проектування та виготовлення спеціального обладнання, розроблення високотехнологічних систем);
- місії «Чорний тюльпан» (пошук та ідентифікація тіл зниклих безвісти воїнів);
- комеморацію (цивільні та військові, які загинули під час конфлікту).

Розвиток волонтерського руху в окремих регіонах України має особливості. У вкрай складних умовах перебував волонтерський рух на тимчасово окупованих територіях України. Представники «ДНР» та «ЛНР» не визнали діяльність невідконтрольних їм громадських організацій, що змушував волонтерів або співпрацювати з ними, або вести підпільну діяльність.⁹¹²

У зв'язку з цим більшість волонтерів уникали поїздок на територію, невідконтрольну українським військам. Найчастіше це робили релігійні організації, яким було легше переконати бойовиків у своїй непричетності до конфлікту. Однак основним способом отримання гуманітарної допомоги для людей, які залишилися на окупованих територіях, був виїзд з українського боку вздовж лінії фронту. З 21 лютого 2015 року ця можливість була обмежена через необхідність перепусток, які видаються українською стороною лише в обґрунтованих випадках.

На думку правоохоронних органів, це пов'язано з тим, що деякі волонтери за певну плату «доставляли» на фронт алкоголь і наркотики, а також могли бути інформаторами сепаратистів.⁹¹³

Волонтери також були залучені до надання державних послуг — від доправлення та розподілу гуманітарної допомоги до боротьби з корупцією. Фактично волонтери заповнили інформаційну та комунікаційну порожнечу, спричинену відходом держави, і відіграли особливу роль у боротьбі з корупцією, зокрема зловживаннями місцевої влади й на блокпостах, випадками крадіжок і перепродажу боєприпасів і спеціального військового обладнання, якістю харчування солдатів та інше. Волонтери також відіграли роль у визволенні військовополонених.⁹¹⁴ Офіційно цим займаються державні служби, але без волонтерів вони не можуть цього зробити.⁹¹⁵ З початком антитерористичної операції на перший план вийшли армійські добровольці (70% від загальної кількості), тому можна стверджувати, що волонтери замінили деякі державні структури.⁹¹⁶ На думку експертів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, це тимчасовий вихід із ситуації із забезпеченням української армії, адже громадські організації не повинні виконувати та підміняти функції держави.⁹¹⁷ Проте волонтерський рух продемонстрував здатність українського суспільства до самоорганізації, виводячи на перший план поняття соціальної відповідальності, солідарності, підзвітності, прозорості, коли держава не здатна повною мірою виконувати організаційні функції.

На початку активного волонтерського руху майже не було механізмів його взаємодії з владою. Однак згодом значна роль і високий авторитет волонтерів підштовхнули владу до співпраці.⁹¹⁸ Однією з головних проблем взаємодії громадянського суспільства й органів державної влади в Україні був брак довіри. Волонтери є соціальною групою з найвищим рейтингом довіри серед населення, що також виводить їхню роль і значення на передній план політичного інтересу. Термін «волонтер» швидко став «трендом української політичної моди».⁹¹⁹ Стрімкий розвиток волонтерського руху призвів до того, що постало питання про його контроль з боку відповідних органів державної влади та державних структур. Наприклад, Юрій Бірюков, засновник волонтерської організації «Крила Фенікса», був радником Президента України (з серпня 2014 року до травня 2019 року) та радником Міністра оборони (з жовтня 2014 року до 2019 року); Тетяна Ричкова, засновниця дніпровського осередку «Крила Фенікса» й одна з найвідомі-

ших волонтерок, почала працювати в Міністерстві оборони в листопаді 2014 року, очоливши нове державне підприємство, що займається матеріальним забезпеченням військ; а Георгія Туку, керівника волонтерського об'єднання «Народний тил», призначили головою Луганської обласної військово-цивільної адміністрації⁹²⁰ (з липня 2015 до квітня 2016 року).⁹²¹

З ініціативи Давида Арахамії, радника Міністерства оборони України, восени 2014 року кілька волонтерів стали консультантами Міністерства оборони України («Волонтерський десант»). Членів «Волонтерського десанту» неодноразово критикували колеги-добровольці. Народні депутати українського парламенту, Верховної Ради, звинувачували добровольців у тому, що вони нібито «сіли на схеми, з якими мали боротися». Однак волонтерам вдалося реалізувати кілька системних проєктів. А втім, протягом першого року роботи більшість волонтерів звільнилися, а їхні ініціативи перейшли до Проєктного офісу реформ Міністерства оборони України.⁹²² Як зазначали в офісі, «волонтери продовжують брати активну участь у діяльності Міністерства оборони та розвитку Збройних Сил України як окремі активісти та представники волонтерських організацій, так і через колективний орган — Раду волонтерів при Міністерстві оборони України. Роль волонтерів у здійсненні цивільного контролю над Збройними силами України залишається величезною».⁹²³

Дванадцятого грудня 2019 року Володимир Зеленський підписав указ № 879, яким запровадив посаду Уповноваженого президента з питань волонтерської діяльності (поза штатом), основними завданнями якого «є моніторинг ситуації щодо забезпечення гарантій дотримання прав і законних інтересів волонтерів».⁹²⁴ Також 1 березня 2022 року вийшов Указ президента України № 86 про призначення Уповноваженого з питань взаємодії з громадськими об'єднаннями та добровольчими формуваннями, завданням якого стало «налагодження ефективної взаємодії громадян, громадських об'єднань, добровольчих формувань, що утворилися або самоорганізувалися для оборони України та добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки, обороні та захисті держави, зі Збройними Силами України, іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями та правоохоронними органами».⁹²⁵

З 2014 року в Україні є реєстр волонтерів. Реєстрація не обов'язкова, а її основна мета — захистити волонтерів від несправедливих звинувачень та мінімізувати всі ризики в питаннях оподаткування.⁹²⁶ Співпраця держави та волонтерського руху також ознаменувалася ухваленням Закону України № 2519-IX від 2022 року «Про внесення змін до Закону України “Про волон-

терську діяльність” щодо підтримки волонтерської діяльності». ⁹²⁷ Зокрема, закон дає змогу додатково залучати волонтерську допомогу у воєнний час для центральних і місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування, для підприємств, установ та організацій, для об'єднань громадян, а також фізичних осіб, для захисту та порятунку тварин. Закон також передбачає, що волонтерську допомогу можна надавати онлайн через інтернет або інші телекомунікаційні мережі. ⁹²⁸ Іншими важливими змінами є те, що:

Якщо волонтер отримуватиме компенсацію витрат на відрядження або медогляд чи щеплення, ці гроші не вважатимуться його доходом. Відповідно, волонтер не платитиме з них податки: ПДФО та ЄСВ.

Також не будуть оподатковуватися витрати на участь у заходах, які організують ГО, БО, що важливо, коли йдеться, до прикладу, про навчання волонтерів (і не тільки) домедичної допомоги, психологічної адаптації, роботи з ПТСР. ⁹²⁹

Про «політизацію» українського волонтерства висловлюють неоднозначні думки. Зазначаючи про безсумнівну користь від популяризації самої ідеї добровільної діяльності на благо суспільства, часто стверджують, що потрапляння навіть найавторитетніших волонтерів у «касту політиків» навряд дозволить їм змінити наявну систему. Однак це може суттєво підірвати довіру до державного сектору загалом, адже визнання заслуг волонтерів продемонструвало широкому загалу привабливість волонтерства, фактично замінивши непрацюючі «соціальні ліфти». ⁹³⁰ Крім критики кооптації, також зауважують, що, хоч окремі волонтерські ініціативи були дуже ефективними, без чітко організованої взаємодії між громадськістю та владою потенційний ефект втрачається. ⁹³¹

3.2. «Олігархічне волонтерство» та можливі побічні ефекти

Волонтерський рух як нове явище на перших етапах становлення мав як позитивні елементи, так і проблеми. До останніх, на думку експертів вищезгаданого Інституту Кураса, можна зарахувати зловживання статусом волонтера, непрозору звітність, збір коштів на підтримку армії псевдоволонтерами, таємний перепродаж волонтерської військової допомоги та її знищення, роз-

крадання під час демобілізації, відмову військового керівництва реєструвати надані волонтерами прилади та спеціальне спорядження, фотографування місць дислокації окремих військових частин, наявної військової техніки, облич солдатів та оприлюднення їх у відкритих звітах тощо. Деякі ці негативні явища були типові для перших етапів війни і згодом їх звели до мінімуму, інші виникли пізніше.⁹³²

Особливим явищем стало «політичне олігархічне волонтерство», яке стосується створення та діяльності гуманітарних і благодійних фондів, заснованих українськими олігархами, зокрема Рінатом Ахметовим, Ігорем Коломойським, Геннадієм Корбаном та іншими.⁹³³ У 2014 році олігархи країни були в авангарді реакції України на російську анексію Криму та початок війни на Донбасі. Бізнес-еліта фінансувала добровольчі батальйони, а кількох олігархів призначили губернаторами нестабільних регіонів. Так, Ігоря Коломойського призначили губернатором рідної Дніпропетровської області, яка межує з Донбасом, а Сергія Таруту — Донецької області. Як повідомляв *Financial Times*, «вони використали свій авторитет, ресурси та медіаможливість, щоб мобілізувати населення проти спроби Росії дестабілізувати та розвалити країну».⁹³⁴ У 2022 році, коли українська армія вже загартована в боях, олігархи країни відіграють пасивнішу роль в обороні країни, жертвуючи гроші та припаси, як і мільйони їхніх співвітчизників.

За кілька років після Революції Гідності згубний вплив олігархів в Україні став таким проблематичним, що Гельсінська комісія США дійшла висновку: «олігархи захопили українську державу, витіснивши некорумповані політичні партії та конкуруючи між собою, щоб вкрати багатства України».⁹³⁵ На початку 2021 року президент Зеленський почав «кампанію деолігархізації», щоб ізолювати політичні процеси та ЗМІ від надмірного впливу бізнес-еліт. За словами Ендрю Лохсена, з одного боку,

найбагатші люди України майже одноставно підтримують уряд у війні проти Росії. Це свідчить, що вони розуміють не лише те, що російське поглинання завдасть шкоди їхнім бізнес-інтересам, але й те, що криза дає можливість покращити їхнє становище. Наразі олігархи надали значні пожертви, щоб допомогти Україні задовольнити оборонні та гуманітарні потреби, а також продемонстрували готовність відігравати певну роль у відновленні країни в кінцевому підсумку.⁹³⁶

З іншого боку, як показали попередні вісім років війни, олігархи здатні блокувати реформи, спрямовані на викорінення корупції, і підривати шлях України до євроатлантичної інтеграції, намагаючись захистити особисте багатство і вплив.

Financial Times наводить такий приклад конфлікту між цивільними й олігархами. Через тиждень після того, як російські війська вдерлися в Україну, група волонтерів переоблала великий будинок за межами столиці під польовий госпіталь. Його власник, Віктор Пінчук, один з найбагатших людей України, як і багато інших олігархів, залишив країну на початку війни. Пінчук, який відтоді неодноразово відвідував Україну, спочатку погодився дозволити активістам користуватися незайнятою будівлею, але незабаром волонтери зловживали гостинністю та почали чинити опір їхньому виселенню: «Ми тут до перемоги».⁹³⁷

Рівень волонтерства серед українського населення такий, що цілком може бути пов'язаний у майбутньому з проблемою соціальної та посттравматичної адаптації добровольців, особливо повернення до мирного життя «фронтівих волонтерів». Вони можуть постати перед проблемами в особистому житті, відчувати різні психологічні розлади, виявляти підвищений рівень агресії та нетерпимості.⁹³⁸

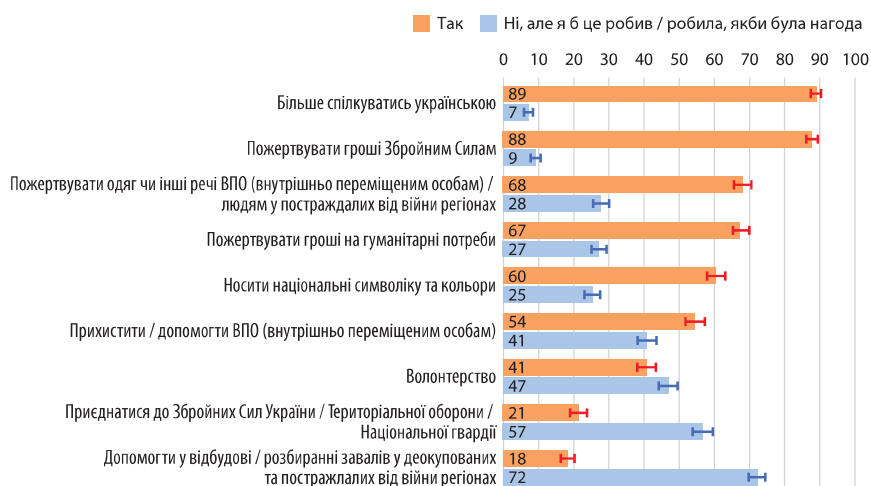
4. Тотальна оборона та громадянський волонтерський рух після повномасштабного російського вторгнення

На думку Деніела Н. Познера, є дві моделі громадянського суспільства: «адвокатська» або «сторожова», спрямована на контроль над державою, та «заміщення», що має на меті забезпечити соціальний добробут.⁹³⁹ Катерина Зарембо, досліджуючи роль волонтерів в оборонній реформі, вказала на подвійний ефект: волонтерство зміцнює обороноздатність держави та водночас послаблює її, головню заміщуючи державу, що становить типову рису нестабільних політик. З одного боку, спроможність держави зростає в тих сферах, де постачання і закупівлі були ускладнені, а з другого — надання послуг, більш ефективно, ніж державне, або заміщення держави розглядають як послаблювальний ефект. Як наслідок, менші волонтерські ініціативи припинили діяльність, тоді як більші сили переорієнтувалися на задоволення базових потреб на лінії фронту.⁹⁴⁰

Опитування Центру Разумкова, проведене у вересні-жовтні 2022 року, пропонує критичні оцінки того, як розвивалася Україна до початку повномасштабної військової агресії Росії. Так, у грудні 2021 року більшість (65,5%) респондентів вважали, що події в Україні розвиваються в неправильному напрямку. За десять місяців частка респондентів, які дотримувалися такої думки, суттєво зменшилася, і 51% опитаних тепер вважають, що події в Україні розвиваються в правильному напрямку. Серед соціальних інститутів українці найбільше довіряють Збройним силам (96%), президенту України (82%), гуманітарним і благодійним організаціям (78%), церкві (70%), тоді як недовіру найчастіше висловлюють політичним партіям (77%), судам (72%), банкам (66%) та Верховній Раді України (60%). Вибираючи між двома моделями суспільного розвитку — європейською та російською — 70% віддають перевагу європейській моделі, тоді як російській — лише 0,5% (у 2017 році ці показники становили 58% та 4% відповідно). Частка респондентів, які дали позитивну відповідь щодо готовності воювати за свою країну під час війни, стабільно зростає: з 40% 2011 року до 57% 2020 року та до 71% 2022 року.⁹⁴¹

Згідно з опитуванням, здійсненим Національним демократичним інститутом у співпраці з Київським міжнародним інститутом соціології 4–16 січня 2023 року, 41% населення України був залучений до волонтерства, тоді як інші форми допомоги також показали винятково високі значення (Рисунок 1).⁹⁴²

Рисунок 1. Чи робили ви щось із наведеного переліку після початку повномасштабної війни? (NDI Ukraine, 2023)

З 24 лютого 2022 року волонтерський рух в Україні значно активізувався, а Волонтерська платформа стала одним з основних джерел пошуку можливостей. Платформу запустила ще в березні 2021 року Українська волонтерська служба, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та ІТ-компанія SoftServe за підтримки Міністерства молоді та спорту, щоб об'єднати волонтерів та організації з усієї України.⁹⁴³

Наталія Повтар, юристка Центру демократії та верховенства права, висловила так: «Зараз в Україні об'єктивно кожен волонтер».⁹⁴⁴ У вечірньому відеозверненні 4 грудня 2022 року президент Зеленський сказав про це: «[...] ми маємо ще більше допомагати одне одному, ніж будь-коли, і ще більше дбати одне про одного. І не питаєте, будь ласка, чи допомогти, і чим. Просто допомагайте, коли бачите, що можете це зробити».⁹⁴⁵ Наступного дня Зеленський підписав указ № 825 від 2022 року про встановлення відзнаки Президента України «Золоте серце»

з метою відзначення вагомого внеску волонтерів у надання допомоги та розвиток волонтерського руху, зокрема під час здійснення заходів із забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України та подолання її наслідків.⁹⁴⁶

У пресі також з'являлися повідомлення про появу в Росії волонтерства для допомоги російській армії та постраждалим від війни цивільним, але 2022 року це стало винятком. За словами співзасновника однієї з [російських — прим. ред.] волонтерських груп, волонтерство надавало учасникам певне психологічне полегшення, адже «вони відчують, що мають силу зробити складну ситуацію кращою».⁹⁴⁷

Тарас Кузьо вважає, що протягом перших десятиліть незалежності Україна була «імобільною державою», коріння якої — слабка національна єдність, слабка державна спроможність, брак серйозних реформ, політична нестабільність.⁹⁴⁸ Потім, 2014 року, політична влада вкотре виявилася нездатною впоратися з доленосною кризою, і країну від швидкого розпаду врятували лише стрімко створені воєнізовані формування, які поставили під сумнів державну монополію на застосування сили — один із наріжних каменів сучасної державності, та щораз більша роль цивільних волонтерів.⁹⁴⁹ Унаслідок російської агресії «волонтери можуть одночасно зосереджуватися на задоволенні нагальних потреб і водночас закладати фундамент для ширших культурних і політичних змін».⁹⁵⁰ Однак поки що демократизувальна

функція громадянського суспільства явно відходить на другий план, коли країні доводиться мати справу з гуманітарними кризами та військовою обороною.⁹⁵¹ Енн Епплбаум звертає увагу ще й на те, що

Україна не нація святих. Не всі, хто має український паспорт, воюють за країну або навіть планують залишитися в ній. Не всі активні, сміливі чи оптимістичні [...] Але важливо те, що буде далі, і такі голоси не будуть вирішальні в післявоєнній Україні [...] Волонтери творитимуть повоєнну культуру України [...].⁹⁵²

Як не дивно, частиною допомоги, яку надають армії громадські організації, є закупівля зброї. Зазвичай такий мілітаризм провокує неприязнь у деяких цивільних, але щонайбільше активіст тихенько додасть за спинами інших, що йому не подобається, коли бажають смерті росіянам, мовляв, «треба вчитися вбивати без ненависті, щоб не стати такими, як вони».⁹⁵³ На початку масованих російських атак на цивільну інфраструктуру українці активніше підтримували збройні сили. За даними *Opendatabot*, лише в жовтні 2022 року пожертви до трьох популярних благодійних фондів країни — United24, «Повернись живим» та Благодійного фонду Сергія Притули — становили 1,5 млрд гривень (приблизно 41 млн доларів США). Понад 80% допомоги пішло на підтримку армії, решта — на гуманітарну допомогу й охорону здоров'я.⁹⁵⁴ Оцінка Наталії Шаповалової щодо громадянського волонтерства під час Євромайдану актуальна й 2022 року:

Нова форма громадського активізму в Україні вражає своїми джерелами підтримки та тактикою роботи з суспільством. На відміну від традиційних неурядових організацій, які залежать від іноземного фінансування або підтримки олігархів чи приватних донорів, нові рухи залучають краудфандинг і використовують соціальні мережі, охоплюючи тисячі українців і заохочуючи їх до участі через пожертви.⁹⁵⁵

Конференція з питань реформ в Україні (URC) — міжнародний захід, який проводять щорічно з 2017 року, щоб обговорити прогрес реформ в Україні за участі українських та іноземних посадовців, зокрема представників Європейського Союзу, НАТО, G7, громадянського суспільства та приватного сектора. Конференцію URC 2022 в Лугано спочатку планували як п'яту конференцію, але на тлі повномасштабної війни Росії проти України її

переорієнтували на широкий політичний процес, відомий як Конференція з відновлення України. Наприкінці конференції представники громадянського суспільства презентували Маніфест громадянського суспільства 2022 (Луганську декларацію).⁹⁵⁶ Коментуючи декларацію, Світлана Сова, представниця Об'єднання Відповідальних Громадян, заявила в грудні 2022 року, що

Ми задекларували рамки та принципи розвитку. Розвиток України неможливий без тих принципів, які ми зазначили в цьому маніфесті — Україна з європейською ідентичністю, з представницькою демократією, де процеси прийняття рішень прозорі, інклюзивні та партисипативні. Ми визначили червоні лінії, які не можна перетинати... На сьогодні цей маніфест підписали понад 250 організацій.⁹⁵⁷

У 2022 році хоробрий народ України в особі президента, вибраних лідерів та громадянського суспільства нагородили Премією Європейського парламенту імені Андрія Сахарова «За свободу думки».⁹⁵⁸ Варто згадати думку Еміне Зіятдінової, кримськотатарської фотографаки-документалістки з України:

[...] крім армії, нинішнім успіхом Україна здебільшого завдячує громадянському суспільству. Кожна людина, яку знаю, робить щось, щоб допомогти спільній справі. І ви не повинні думати про це у вертикальній системі, де хтось сказав би їм, що це їхній обов'язок. Ба більше, вони не бояться виходити на вулиці, війна чи не війна, якщо бачать несправедливість у системі, вони вийдуть на вулиці прямо зараз.⁹⁵⁹